

צריך עיון < בין הסדרים > מעשה במעשה שלא היה וכן היה

מעשה במעשה שלא היה וכן היה

יצחק ברוד

גלגוליה המרתקים של מעשייה אחת בכתבי ש"י עגנון, מביאים אותנו לבחון את היחס ההלכתי לשינוי נוסח התפילה ממנהג האבות

ב' בטבת תשע"ט

היום, ב' בטבת, לפני ארבע שנים הלך לבית עולמו ידידי הרב יהושע מונדשיין זכרו לברכה, חסיד חב"ד נלהב, חוקר חסידות ואיש ספר, מעובדי המחלקה לכתבי יד וארכיונים בספרייה הלאומית בירושלים. ר' יהושע מונדשיין היה פולמוסן נלהב, ורבים מאנשי הספר בדורנו ירדו עמו אל זירות התגוששות, עתים לצידו ועתים מולו. עודו בשיא פעילותו הספרותית תקפה אותו מחלה קשה, שהכריעה את גופו תוך חודשים ספורים. כבן 68 היה במותו. לכבודו, אני מקדיש את הרשימה שלפניכם.

בין תחביביו הספרותיים של ר' יהושע בלטה במיוחד נטייתו להתחקות אחר סיפורי עם, בעיקר סיפורי צדיקים, ולהצביע על עיוותים וטעויות שנפלו בהם, אם בזדון אם בשגגה. בשנותיו האחרונות ריכז ר' יהושע חומר רב שהצטבר אצלו, וכירסם אותו פרקים פרקים תחת השם "סיפורים וגלגוליהם". בכל פרק נטל ר' יהושע סיפור עממי מפורסם ו"עתיק יומין", וכביבליוגרף חרוץ קילף ממנו קליפה אחר קליפה עד שהבחין בין הבדוי למאמת, בין הגרעין לפרחיו.

פרק אחד בסדרת "סיפורים וגלגוליהם" זכה לתהודה יוצאת דופן. הייתה זו מלאכת מחשבת של השוואה ביבליוגרפית, דווקא בענף הסיפורת הליטאית-ישיבתית שבו לא עסק ר' יהושע באופן קבוע. הוא הציג שש גירסאות שונות של סיפור אחד, כאשר בכל אחת מהן נוספו פרטי 'אימות' שונים ומשונים. לאחר שעימת בין הגירסאות השונות, חשף ר' יהושע את המקור האחד והיחיד של הסיפור: מעשייה נאה מעט הסופר שמזאל יוסף עגנון...

אלא שבשעת כתיבת הפרק, ר' יהושע לא העלה בדעתו שהוא עצמו עתיד להיות יוצר הגירסה הבאה של הסיפור, והפעם – הגירסה האמיתית... אבל לא נקדים את המאוחר, ונציג את הסיפור בקווים כלליים. המבקש לקרוא את הסיפור במלואו, ימצאהו במקבץ הסיפורים הקצרים "אלו ואלו", תחת השם "ולא ניכשל".

ובכן, עיקרו של המעשה בנערה שהאזינה פעם לברכת המזון היוצאת מפי חכם אחד, ושמה לב שהוא אומר בברכתו "ולא נבוש ולא נכלם ולא ניכשל לעולם ועד". הנערה ידעה פרק בנוסחי התפילות, והיא העירה לחכם על התוספת "ולא ניכשל" שאין לה מקור בסידורים ובספרים. בשעת מעשה לא ידע החכם להשיב לה דבר, פרט לכך שכנוסח הזה הורגל מבית אביו. אך ימים ארוכים לאחר המאורע הזדמן לידו סדר ברכת המזון ("ברכון") ישן, ומצא בו את הנוסח השגור על לשונו. החכם מיהר לשלוח אותו אל כתובתה של אותה נערה, כשתחת המילים "ולא ניכשל" העביר שני קווים אדומים מודגשים.

בשנים שחלפו בינתיים התרחקה הנערה משמירת תורה ומצוות, עד שכאשר הגיע הספר לידה, עמדה להינשא לבן נכר. כשפתחה את המעטפה ולכניה ניצבו שתי המילים "ולא ניכשל" מודגשות ומואדמות, ראתה בכך סימן מן השמים. היא ניתקה את הקשר עם החתן הנכרי, עלתה לארץ ישראל, נישאה כדת וכדין ליהודי כשר והעמידה בית מפואר בישראל.

את הסיפור הנפלא הזה מצא ר' יהושע בששה מקורות ספרותיים שונים, המביאים אותו כ"מעשה שהיה". אף לא אחד מהם מציין שמקורו של הסיפור ביצירתיותו השופעת של ש"י עגנון...

ואולם זמן קצר לאחר פרסום הפרק, התברר לר' יהושע שהסיפור הזה אכן היה ונברא, כצורתו ממש, ואם לא די בכך, הנערה גיבורת המעשה היא לא אחרת מעובדת ישישה במחלקה **שלו** בספרייה הלאומית...

וכך היה המעשה: אשה מלומדת אחת ששמה הגב' קיטי שטיינשניידר, יוצאת גרמניה, הייתה מועסקת לעת זקנתה במחלקה לכתבי יד בספרייה. כאשר נפטרה זקנה ושבעת-ימים, כבת 94, הגיע ר' יהושע ללווייתה לחלוק לה כבוד אחרון. אחד מעובדי המחלקה ספד לה על קברה, וגלל לתומו את קורות חייה כפי שסיפרה לו המנוחה. בין הדברים סיפר בשמה שהיא היא גיבורת הסיפור "ולא ניכשל", ושהחכם המוזכר בו הוא ש"י עגנון בעצמו. היא אף הראתה לו תדפיס של הסיפור שקיבלה מעגנון, עם הקדשה אישית...

מסורת בית אבא

סיפורו הנאה והאמיתי של ש"י עגנון חותם בסגנון מדרשי:

כמה גדולים דברי חכמים שאמרו לעולם יהא אדם זהיר במנהג אבותיו. אם בשביל שתי תיבות ניצלה נפש מישראל ועמדה ביהדותה, כמה נפשות מישראל ניצולות מן השמד ומן הכליון אילו היו כל ישראל זהירים במנהג אבותיהם.

זו הזדמנות בעבורנו לברר את ההלכה המקופלת כאן. האם אכן חייב כל אדם להתפלל כנוסח אבותיו? בנקודת זמן אחת בתולדות עמנו, הייתה לשאלה הזו השלכה מעשית מאוד. כאשר התפשטה תנועת החסידות בקהילות ישראל במזרח אירופה, לצד מנהגים חדשים רבים שאימצו החסידים היה גם שינוי נוסח התפילה, לנוסח שנקרא לימים "נוסח ספרד".

בתוך שאר היבול התורני שפרח בעקבות תנועת החסידות, נותרו בידינו גם תשובות רבות העוסקות בשאלה הזו בדיוק: האם היו רשאים ראשוני החסידים לשנות את נוסח התפילה המורגל בפיהם מאבותיהם? באופן טבעי, גדולי הפוסקים שנמנו בעצמם על תנועת החסידות התירו את השינוי ואף ראו בו דבר רצוי ומתבקש, ואילו הפוסקים האחרים, מהם שאסרו אותו או ראו בו דבר שאינו ראוי.

נבהיר מיד שקשה מאוד, במסגרת מצומצמת כשלנו, להקיף את הסוגיה הזו מכל צדדיה. היא משתלשלת מסוגיה עקרונית יותר הנוגעת לשאלת מעמדו של "מנהג" בכלל, סוגיה רחבה מני ים ומורכבת מאוד מבחינת מקורותיה. לפיכך, נציג את הדברים בקווים כלליים בלבד, ונקיים בעצמנו "תן לחכם ויחכם עוד".

המקור הראשון החשוב לענייננו, הוא גמרא במסכת פסחים המלמדת אותנו שיש תוקף הלכתי למנהגים שהתקבלו במקום מסוים, וכל בני העיר בדור שהתקבל המנהג ובדורות שלאחריו מחויבים לשמור עליו. כך מספרת הגמרא:

בני ביישן נהוג דלא הוו אֶזְלִין מְצוֹר לְצִידוֹן בְּמַעְלֵי שַׁבָּתָא; אֵתוּ בְּנֵיהוּ קַמֵּיהּ דְּרַבִּי יוֹחָנָן, אִמְרוּ לוֹ: "אֲבָהֵתִין אִפְשֵׁר לְהוּ, אֲנִן לֹא אִפְשֵׁר לָן". אִמַר לְהוּ: כִּבְר קִיבְלוּ אֲבוֹתֵיכֶם עֲלֵיהֶם, שְׁנֵאמַר: "שְׁמַע בְּנֵי מוֹסֵר אָבִיךָ וְאֵל תִּטֵּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ" [=בני העיר ביישן נהגו שלא היו מפליגים בספינה מצור לצידון בערב שבת, אף שזו הפלגה קצרה. באו בניהם אחריהם לפני ר' יוחנן ואמרו לו: אבותינו הקפידו על כך בקלות, לנו הדבר קשה. אמר להם: קבלת אבותיכם מחייבת גם אתכם, משום שנאמר "שמע בני..."].

הסיפור הזה בגמרא הפך בהלכה ל"בני אב", ממנו נגזר תוקפו של מנהג מקומי. יש כאן קביעה עקרונית, שמעבר להלכה הבסיסית המחייבת את כולם, יש תוקף גם למנהגים מקומיים המחייבים את אנשי כל מקום ומקום. הנה ההלכה ב"שולחן ערוך":

קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם, ואפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר בהסכמה אלא שנוהגין כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה. וכן הבאים מחוץ לעיר לדור שם – הרי הם כאנשי העיר וחייבים לעשות כתקנתן.

להלכה הזו יש גם צד הפוך. היא נוגעת גם לאדם שבא לגור בעיר שבה **לא** נהגו איסור שנהג בעיר הקודמת שלו. כל מי שמתיישב בעיר פלונית באופן קבוע, המנהג המקומי חל עליו גם להקל, ומכאן ואילך הוא פטור מאיסורי עיר מוצאו.

מעניין לשים לב למציאות החיים המשתקפת מן ההלכה הזו. הגורם המעצב את מנהגיו של אדם פרטי אינו בית הוריו או רבותיו, אלא מקום מגוריו. תיאור כזה הולם את דפוסי החיים בתקופות קדומות, בהן המעבר מעיר לעיר היה קשה יותר ובני אדם בכלל היו מזהים מאוד עם סביבת גידולם וחייהם. גם הקהילות בערים היו מאוגדות, בדרך כלל, תחת הנהגה אחת שתיקנה תקנות וקבעה מנהגים.

התבנית החברתית של ימינו שונה מאוד. בשכונה דתית אחת מתקיימות קהילות רבות יחד, והגבולות ביניהן אינם מובהקים. יתירה מזו, אדם עשוי לשוטט כל ימיו בקהילות שונות, מבלי שאחת מהן תיחשב קהילתו המובהקת. בשל כך, התשובות המאוחרות יותר העוסקות בשאלות של מנהגים ותוקפיהם, מתמקדות יותר בתיאור מנהגי בית-אבא מאשר במנהגי בני-עיר. כך או כך, לפנינו הלכה המחייבת הקפדה על מנהגים, כאלו שהם מעבר להלכה הבסיסית המחייבת את כולם.

נוסח הוא מנהג?

האם ההלכה הזו נוגעת גם לנוסחי התפילה? הדוגמאות המובאות בגמרא למנהגים שיש לשמור עליהם, עוסקות כולן ב"חומרות", כלומר בדקדוקים והרחקות מאיסורי תורה. נוסחאות התפילה, עד כמה שאינן משנות את הגרעין הקשה שלה וממילא אינן מעכבות את קיום המצוה, משקפות אמנם חילופי מנהגים, אך אולי המעבר ביניהם קל יותר?

כך אכן סבר רבי שמואל די-מוֹדִינָה, המהרשד"ם. רבי שמואל היה אב בית דין וראש ישיבה בעיר סלוניקי במהלך המאה ה-16. הוא נולד בשנת רס"ו (1506), בתקופה משמעותית מאוד ליהדות באימפריה העות'מאנית. בשנים אלו היגרו לטורקיה וליוון יהודים רבים שגורשו מארצות מערב אירופה, והשתלבו שם בקהילות הספרדיות המקומיות. ביניהם היו גם יהודי פרובנס, שגורשו בתחילת המאה ה-16.

קהילה אחת בטורקיה פנתה למהרשד"ם בשאלה כיצד לקבוע את נוסח התפילה בבית הכנסת המשותף לכל בני הקהילה. הקהילה הייתה מורכבת ברובה מבני מהגרים, שנטמעו בהדרגה בבני המקום ואימצו את הנוסח הספרדי שבפיהם. אבל קבוצה קטנה מבני הקהילה לא השלימה עם השינוי, וביקשה לשמור על הנוסח המקורי, כנראה נוסח פרובנס. פיצול בבית הכנסת לא היה בבחינת אפשרות מעשית, ובני הקהילה ביקשו ממהרשד"ם שיכריע כיצד ינהגו.

מהרשד"ם קבע שעל כולם לאמץ את הנוסח הספרדי. הוא עיגן את פסיקתו בהעדפה שייחס לנוסח הספרדי, בעיקר בשל מיעוט הפיוטים קשי-ההבנה הנמצאים בו, אבל על הדרך נתן לנו תובנה חשובה מאוד בדיני מנהגים. הנה היא בלשונו:

לא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו, כי אם בדבר שיש בו נדנד איסור... כְּהָא דאמרינן בגמרא: "בני ביישן נהוג דלא הוו אזלי מצור לצידון במעלי שבתא"... אבל בְּכִי הָאֵי גִּוְנָא דְלִיכָא צד איסור כלל ועיקר, ולא הרחקת עבירה, בְּהָא כְּשֵׁיטָא דְלֹא שֵׁיךְ בֵּיהּ משום "אל תטוש תורת אמך".

אבל רבים מן הפוסקים הבאים אחריו לא קיבלו את דבריו, וסברו שהלכת "אל תיטוש" נוגעת גם לשינוי בנוסח התפילה. רבים מהם הסתמכו על לשון שייחסו לתלמוד הירושלמי, שלפיה הורו החכמים לקהילה אחת במצרים: "אף על פי ששלחנו לכם **סדר התפילות**, אל תשנו ממנהג אבותיכם". כלומר, מעבר להלכות התפילה הבסיסיות, אין לשנות מנוסח המקום.

אנו עשויים לתמוה כיצד מהרשד"ם קובע הלכה בניגוד ללשון מפורשת בתלמוד הירושלמי, אלא שאם נחפש את דברי הירושלמי בכנים – נגלה שהם פשוט לא קיימים... בנוסח הירושלמי שלפנינו נאמר דבר אחר לגמרי: "אף על פי ששלחנו לכם **סדרי המועדות**, אל תשנו ממנהג אבותיכם". זוהי הלכה הנוגעת ליום טוב שני של גלויות, היום הנוסף בחוץ לארץ, בקהילות הרחוקות ממושב בית הדין הגדול המקדש חודשים. הלכה זו קובעת שגם לאחר שהוסדר הלוח העברי הקבוע, וזמן קביעות החודשים ידוע מראש, אין לבטל את מנהג יום טוב שני של גלויות. מכל מקום, פוסקים אחרים ובראשם בעל "מגן אברהם", הפרשן החשוב על שולחן ערוך "אורח חיים", קבעו שאסור לשנות את נוסח התפילה. רבי יוסף תאומים, רבה של פרנקפורט היושבת על הנהר אֹדֶר במזרח גרמניה ובעל "פרי מגדים", ששמע בערוב ימיו על פריחת החסידות בפולין, הוסיף בקצרה על דברי "מגן אברהם": "בנוסח התפילות אין לשנות נוסח האשכנזים לנוסח ספרד!"

כאמור בראש דברינו, מיצוי הסוגיה במסגרת מצומצמת כשלנו הוא בלתי אפשרי. הצגנו כאן את העיקרון הבסיסי המחייב הקפדה על מנהגי המקום או מנהגי אבות, עמדנו על ההבחנה הלמדנית בין מנהגי איסור לנוסחי תפילה והצגנו שתי דעות חלוקות לגביה.

ברמה המעשית, ניכרת בדברי הפוסקים בדורות האחרונים גמישות מסוימת ביחס לשינויים בנוסחי התפילות, בפרט כאשר הם נובעים מהגירה, חינוך במסגרת קהילתית שונה מן המוצא וכדומה. ועם זאת, ככל שהדבר אינו נחוץ, הפוסקים ממליצים להקפיד על הנוסח המורגל מבית אבא ולא לשנותו בלא צורך.

יום נעים ופורה !

